

ZAMISAO LITURGIJSKOG JEZIKA U ŠIMUNA KOŽIČIĆA

Anton BENVIN, Rijeka (Krk)

Izraz 'liturgijski jezik' nije jednoznačan i u sva vremena nije isti pojam. U novije doba o njemu se mnogo raspravljalo unutar zapadnoga (katoličkog) kršćanstva, gdje je za našeg pamtivijeka doživio osobit rasplet¹. Drugi vatikanski sabor (1962-1965) u prvom dijelu svojih zasjedanja posvetio mu je zasebnu pozornost da bi, na kraju, donio povijesnu odluku, po kojoj se načelno svakom narodnom jeziku priznaje liturgijska kvaliteta²

Prije su stvari stajale drugačije. Dok je naime kršćanski Istok od davnine bio otvoreniji, pripuštajući u bogoslužje razne jezike, dotle se Zapad dosta rano – svakako na prijelazu iz starog u srednji vijek – ograničio na latinski i još koji jezik. Kao što znamo, u doba misijskog poslanja solunske braće Konstantina (Ćirila) (†869) i Metodija (†885) ta se isključivost bolno kosnula o njihov rad i dalekosežne naume. Kao rođeni istočnjaci nisu u jednom dotad nedotjeranom ('barbarskom') jeziku vidjeli nepremostive prepreke da se uvede u javno bogoslužje kršćanstva. Ali su takvim stavom, na slavenskom tlu (u Moravskoj), izazvali ogorčenu protimbu okolnih, navlastito franačko-njemačkih, latinaša koji se pozivahu na »trojezično načelo«, da naime samo tri jezika imaju u kršćanskoj liturgiji uporabno pravo: heb-

¹ L. Lentner, *Volkssprache und Sakralsprache*. Geschichte einer Lebensfrage bis zum Ende des Konzils von Trient (= Wiener Beiträge zur Theologie, Bd. 5), Herder, Wien 1964; A. Raes, *Introductio in liturgiam orientalem*, Romae 1947, 207-227; H. A. P. Schmidt, *Introductio in liturgiam occidentalem*, Herder, Romae 1962, 209-227; A. G. Martimort, *Structure et lois de la célébration liturgique: u: L'Église en prière*. Introduction à la liturgie, Desclée et Cie, Paris etc. 1965³, 147-152; I. Dujčev, *Il problema delle lingue nazionali nel Medio evo e gli Slavi*, Medioevo bizantino-slavo, II. Saggi di storia letteraria (= Storia e letteratura, 113), Roma 1968, 43-48.

² Usp. Konstitucija o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium*, 36 § 1-4; i ovisno o njoj Novi crkveni zakonik – *Codex iuris canonici* (1983) kan. 928: »Eucharistica celebratio peragatur lingua latina aut alia lingua, dummodo *textus liturgici* legitime approbati fuerint«, dok je stariji Zakonik (CIC 1917) u kan. 819 određivao: »Missae sacrificium celebrandum est *lingua liturgica* sui cuiusque ritus ab Ecclesia probatib; novo zakonodavstvo Katoličke crkve govori odsad o 'textus liturgici', a ne više o 'lingua liturgica', jer je to praktički svaki (govorni ili narodni) jezik, uz uvjet da ono što je njime izraženo bude »zakonito odobreno«.

rejski, grčki i latinski³. Upornost, intelektualna superiornost i jasno teološko-univerzalističko argumentiranje Svete braće kao i uvidavnost višeg crkvenog nadležstva u Rimu uvjetovale načelnu pobjedu ćirilometodskog stava, u prilog slavenskog kao 'liturgijskog' jezika. Ali znalci povijesti dobro pamte kakve će nevolje to stečeno pravo kroz vjekove podnositi da se, unutar katoličanstva, održi, trajno ističući kako nije 'privilegij' nego zakonito pravo jednoga jezika.

No, činjenica da su od svih katoličkih Slavena jedino Hrvati (i neko vrijeme Česi), a unutar Hrvatske samo određen dio (Istra, Hrvatsko Primorje i Kvarner, uži pojas Dalmacije, Krbava i Lika), zadržali slavensko bogoslužje, dok su svi ostali prihvatili latinsko, kazuje dosta. Hrvatski su glagoljaši od prvih početaka ostali atipična pojava u krilu katoličanstva, a da su izdržali, valja pripisati što upornoj žilavosti, što vještini iznalazjenja argumenata koji su u povijesti palili, što napokon ljubavi koju nisu nikad uskratili svetoj jezičnoj baštini.⁴

U ovom priopćenju želio bih prikazati biskupa Šimuna Kožičića Benju kao jednog od autentičnih zastupnika dinamične i stalno se razvijajuće zamisli suvremenog 'liturgijskog jezika'. Tu zamisao nije moguće danas do kraja jasno odrediti, jer o samom pitanju on tematski zaokruženo nije pisao, nije naime izdao o tom nikakve rasprave, a niti je njegovo književno djelo dobro proučeno. No, iz cjeline njegova opusa moguće je ipak izlučiti glavno što je o pojmu 'liturgijskog jezika' mislio.

1. Šimun Kožičić Benja, Zadraniin, život i djelo

Šimun Kožičić Benja (rođ. oko 1460. – umro 1536) markantna je i izvanserijska ličnost hrvatske i južnoslavenske kulture u prvoj polovini XVI. stoljeća⁵. Stekavši humanističku naobrazbu, solidna je poznavao latinski⁶ a, po svemu sudeći, također

³ L. Lentner, *n. dj.* (bilj. 1), 35–39 i 47–53; F. Grivec, *Konstantin und Method Lehrer der Slaven*, Wiesbaden 1960, 76–77.

⁴ Vj. Štefanić, *Determinante hrvatskog glagolizma*, Slovo 21, 1971, 15–25; E. Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* (= Povijest hrvatske književnosti, knj. 2), Liber-Mladost, Zagreb 1975, 15.

⁵ G. Ferrari-Cupilli, *Della vita e degli scritti di Simeone Begna Zaratino, vescovo di Modrussa*, Annuario dalmatico (Spalato/Split) I, 1859, 61–68; F. Rački, *Život Šimuna Kožičića-Begne, biskupa modruškoga i pisca*, Zagrebački katolički list 12, 1861 (br. 1–6), 1–42; I. Berčić, *Njekošto staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorajnje doba u trag ušlo*, Rad JAZU 59, 1881, 158–186; T. Matić, *Hrvatska svijest u starih Zadranu*, Svačić (kalendar) 1/1904, 19–22; usp. Hrvatska kruna 1907, 14–17; B. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, I. Od humanizma do potkraj XVIII stoljeća, s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti, Zagreb 1913.

⁶ V. Gortan, *Hrvatski latinisti*, I. Iz latiniteta IX do XIV stoljeća. Pisci XV i XVI stoljeća (= Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 2), Matica hrvatska – Zora, Zagreb 1969, 503–513; B. Glavičić, *Latinski jezik Šimuna Kožičića Benje*, Radovi Filozofskog fakulteta – Zadar (Razdio filoloških znanosti, 9. Razdio društvenih znanosti, 6) 14/15, 1975/1976 (sv. 14–15), 155–173.

talijanski⁷; za nas je važno da ga je životno zaokupila starohrvatska glagoljska baština. Kao dugogodišnji biskup modruški ili krbavski (1509–1536), a neko vrijeme i vikar senjski⁸, boreći se na internacionalnoj razini za potporu Hrvatskoj u boju protiv Turaka⁹, posebno se osjetio odgovornim za stil bogoslužnja u povjerenoj biskupiji. Što je, dakle, poduzimao, činio je s osjećajem uvjerenja, dužnosti i serioznosti. To se za biskupa Kožičićeva kova smije pretpostaviti.

Uostalom sam tvrdi da ga je na zahvate u jezičnom izrazu poticala svijest o kvaliteti koju po naravi stvari zaslužuju domaće liturgijske knjige, ali su po njegovu sudu bile *tako nakazane lažnimi pisci i zalimi tmači, da smo se sramovali mnozi n(a)šimъ ezikomъ*¹⁰, što uostalom može procijeniti svatko koji zna *dičku knigu i našu*, dakle latinsku i hrvatsku (glagoljsku); *česo radi želējuć vernimъ rabomъ ozvati se za dani mnê talanatъ ... koliko mogu trudim se za popravlenie naše knjige; grustno bo mi biše trpiti da se taēnstvenie službi naše veri tujimi ili lažnimi slovesi obvršujutъ*¹¹...

Kožičić se, dakle, u savjesti osjetio prinuđen knjige 'popraviti', ali to nije učinio prilagođujući ih standardu starije norme (norme mrtvog jezika), kako bi učinio da je zastupao općerašireno načelo 'liturgijskog jezika' Zapada (pa i Istoka u to doba), nego podešavajući predane sadržaje dinamici živog i određenoga književnog standarda hrvatskog naroda, kako ga je on na području svog djelokruga doživljavao. U tome je suštinska vrijednost njegove opcije.

⁷ Baka Š. Kožičića po ocu bijaše Mlečanka iz ugledne loze Contarini, jedne od najstarijih u mletačkom plemstvu, o kojoj prve vijesti sežu u XI st. a koja je Serenissimi dala osam duždeva, mnoštvo političara, diplomata, pisaca i jednog kardinala (Gaspare: 1483–1542). Opisujući vladanje turskog sultana Murata II (1421–1451) i njegovo ratovanje protiv Srba, Vlaha, Ugra, Nijemaca, Albanaca; osvrćući se na rat u Grčkoj, Kožičić u *Knjižicama odъ žitiē rimskih arhierčovъ i cesarovъ* piše ovako o ujaku svog oca: *umri v sei rati Frančisko Kontarinъ, Bnetakъ, husarovъ poglavie, babe moee, otčine materē, prisni bratъ, m(u)žъ zvrstitъ i poglaviti...* (f. 50r; izd. Tutschke 203). Solun je bio pod mletačkom vlašću od kraja 1423. do 1. ožujka 1430., kad ga preuzima Murat II.

⁸ Od 1513., tj. od smrti senjskog biskupa Jakova Blažiolovića, do 1521., tj. do imenovanja franjevca Franje Riječanina (F. de Flumine): senjsku je biskupiju 1513. dobio u komendu kardinal Toma Bakacs Erdödy, ostrogonski prvostolnik, te ju kao svom namjesniku (vicelegatus) povjerio modruškom biskupu Kožičiću: usp. F. Rački, *n. dj.* (bilj. 5), 26; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb 1973, knj. V, 54.

⁹ Za vrijeme boravka u Rimu povodom Petog lateranskog sabora (1512–1517), Š. Kožičić je pred papom Lavom X. održao govor (plaidoyer) o poharanoj Hrvatskoj i tiskom ga izdao na latinskom: Si(monis) Begni, epi(scopi) Mudrusien(sis), *De Coruatiae desolatione*. Oratio ad Leonem X, Pont(ificem) max(imum). Non(is) Nouembris habita MDXVI (tj. 5. XI. 1516), s.l. s.a. (Zagreb, Nač. sveuč. biblioteka: R F-8-126); usp. B. Glavičić, *n. dj.* (bilj. 6); F. Rački, *n. dj.*; N. Žic, *Šimun B. Kožičić na Lateranskom koncilu*, *Obzor* 73, 1932, 258. 3.

¹⁰ Usp. Predgovor *Knjižicama odъ žitiē...* f. 2r; izd. Tutschke 39.

¹¹ *Nav. mj.*

Drugo je pitanje s kolikom je uspjehom i dosljednošću, dotično s kolikom je kvalitetom taj zamašni i delikatni posao izveo, ali mu je usmjerenje, nema sumnje, bilo valjano, jer je – ako išta – stajalo na crti izvorne staroslavenske predaje, koja je težila da narodu, kojemu je namijenjen, jezik bude razumljiv i lijep. Dakako, problem kriterija kojeg se držati ostao mu je do kraja problem i on ga nije, vjerojatno ni na svoje a ni na naše zadovoljstvo, temeljito riješio. No on je bar pokušao, i ono što je poduzeo zavređuje naše priznanje. Ovo nije mjesto da se o njegovu pokušaju reče posljednja riječ, već da se o tom pokrene razmišljanje.

Načelna vjemost glagoljaša takvom dinamičnom principu nije izdržala u pojedinim vidicima: tako je npr. od nekog vremena dalje ona prešućivala i podrijetlo jezične baštine od Solunske braće, da bi se deklarativno priklonila svetom Jeronimu, jer je nekad jeronimska karta u sporenju bila neusporedivo jača od karte dvojice Grka, pogotovo jednog Metodija¹².

U toku vjekova zapadno-latinsko poimanje, o kojem je sprijeđa bilo govora, svojom je težinom utjecalo na doživljavanje starohrvatskog kao svetog bogoslužnog jezika, pa je bilo pokušaja da se jezik hrvatske redakcije službeno normira. Pokušaj unošenja ruske redakcije u glagoljske knjige u XVII–XVIII st. zasnivao se na tom načelu kao i upomo zabranjivanje hrvatskog lekcionara-sakramentara, tzv. *ščaveta (schiavetto)*¹³, iako je ovaj u svojoj zamisli bio naravni, logički i dosljedni izdanak »ćirilometodske« konceptije. Zaokret koji se zbio Drugim vatikanskim saborom dao mu je, da tako kažem, »retroaktivnu« potvrdu.

U okviru naše nacionalne povijesti Šimun Kožičić Benja ostat će sjajnim slovima zapisan kao pokretač riječke i uopće jedne od naših prvih tiskara, u kojoj je – koliko se dosad zna – izdao šest djela glagoljicom, i to ovim redom:

1. *Oficij rimski* – 15. XII. 1530. (prvo datirano izdanje), ff. 119
2. *Misal hrvacki* – 28. IV. 1531. ff. 248 (najveće djelo)
3. *Knjižice krsta* – 2. V. 1531. ff. 24
4. *Knjižice ođ žitiē rimskih arhierēovъ i cesarovъ* – 25. V. 1531. ff. 60
5. *Knjižice ođ bitiē redovničkoga* – 27. V. 1531. ff. 12

¹² O sumnjičavosti latinaških krugova prema Metodiju kao 'heretiku' svjedoči npr. Toma Arhidakon, *Historia salonitana* (izd. Rački, Zagreb 1984, str. 49); v. Vj. Štefanić, *n. čl.* (bilj. 4), 16–18.

¹³ J. Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva* (= *Analecta croatica christiana*, 8), Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975, 127–137; M. Polonijo, *Prvi uzmak glagoljice u Krčkoj biskupiji*, Radovi Staroslavenskog instituta, Zagreb, knj. 2, 1955, 193–211, osobito 203.

6. *Psaltir* (po sadržaju zapravo bukvar ili početnica) – bez oznake mjesta i dana tiskanja, ff. 11: po logici posla to bi morao biti prvijenac njegove tiskare.¹⁴

Kožičićeva zasluga biva jasnija ako se uzme u obzir nemilo doba u koje živi i djeluje: 1526. godine bitka na Mohačkom polju s porazom hrvatskougarske vojske, 1527. pad Obrovca, 1528. pad Like i Krbave, a 1529. prva opsada Beča pod Sulejmanom II. Veličanstvenim. No, već prije toga, godine 1525. Turci haraju po Modruškoj župi, po Vinodolu i oko Bakra, dakle po Kožičićevu crkvenom području, što uvjetuje da se on skloni u Rijeku¹⁵.

Ovdje neću ulaziti u raznovrsna pitanja što ih nameće njegova osebujna i odvažna djelatnost, vremenski – što se tiče izdavaštva – zbita u nepunu godinu dana: prema zapisu samoga Kožičića, iz Mletaka se s opremom vratio sredinom listopada 1530. te za manje od dva mjeseca – do sredine prosinca iste godine – izdao *Oficij rimski* a vjerojatno i *Psaltir*, da bi zadnji istisak dogotovio potkraj svibnja naredne 1531. godine¹⁶. Ograničit ću se na problem 'liturgijskog jezika'.

Već smo spomenuli kako se ta kategorija različito vrednovala u razno doba kršćanske povijesti i kako su joj pojedine crkvene zajednice različito pristupale na Zapadu i na Istoku; rekli smo također da je odnos prema liturgijskom jeziku dao dramatski biljeg počecima, prvom razvoju i daljnjem predanju slavenske pismenosti. Veličina i dalekosežnost misije solunske braće Konstantina-Ćirila i Metodija odskaču upravo na tom detalju: u nepopustljivoj borbi za pravo svakog naroda,

¹⁴ Najpotpuniji prikaz tih izdanja daje G. Tutschke, *Die glagolitische Druckerēi von Rijeka und ihr historiographisches Werk* Knjižice od žitiē rimskih arhierēov i cesarov (= Slavistische Beiträge, Bd. 169), O. Sagner, München 1983, 20–32; također A. Nazor, *Zagreb riznica glagoljice*. Katalog izložbe, Zagreb 1978, 68–71; usp. F. Fancev, *Prvi izgrađivači hrvatskoga štamparstva*, Grafička revija 4, 1926, 226–229; P. Kolendić, *Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Reci*, Južni pregled, Skoplje, 1934, 61–71 i *Magazin sjeverne Dalmacije II*, 1935 (usp. osvrt G. Praga, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria* 3–4/1934, 326–327); N. Žic, *Rijeka u historiji glagoljice*, Istra 6, 1934, 12/13, 14; L. M. Torcoletti, *I primi libri stampati a Fiume*, Fiume (Rijeka) 1942; T. Blažeković, *Fluminensia croatica* (= Hrvatska bibliografija, niz C, knj. 4), JAZU, Zagreb 1953; Vj. Štefanić, *Glagoljica u Rijeci*, u: *Rijeka*. Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura (= Matica hrvatska, Zbornici i monografije, knj. 1), Zagreb 1953, 393–434.

¹⁵ Usp. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, IV, 405; vrativši se iz Mletaka u Rijeku, dne 18. listopada 1530. ovako je pisao kapetanu ljubljanskom Ivanu Katzianeru (Joannes Cocianer): »Hic nunc vitam vivo in terra Fluminis, quia esse in Vinodolo non audeo propter Turchos, ex quorum manibus vix alias evasi. Superiori die ex Venetiis redii scriboque statim ad dominationem vestram magnificam... Dominationis vestre magnifice S(imon) episcopus Modrussensis« (Monumenta Habsburgica I, 438); M. Sladović, *Poviest biskupijah senjske i modruške*, Trst 1856, 271–273; usp. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, V, 127; M. Bogović, *Zašto je krbavsko-modruški biskup Šimun Kožičić došao u Rijeku?*, Zvona (Rijeka) 19, 1981, br. 5.

¹⁶ Zna se da je krajem ljeta 1530. radi tiskarskih poslova bio u Mlecima: »Dum Simon Begnius, episcopus modrussensis, Venetiis ageret pro re impressoria anno a Christo nato 1530, 20 mensis Septembris«: usp. V. Ferrari-Cupilli, *n. dj.* (bilj. 5), 73.

dakle i slavenskog, na vlastiti bogoslužni izraz u Crkvi. U toj viziji, 'liturgijski jezik' bitno je dinamična i funkcionalna veličina, sagledana u procesu i u prilagođavanju postojećem stupnju govornog sustava naroda, stalno mjerena kriterijem jasnoće i razumljivosti. Jezik, stoga, koji se ne razvija usporedo s tekućim govorom naroda gubi temeljnu odliku, moć priopćavanja i saobraćanja, te postepeno prestaje biti liturgijski prikladan. Može, doduše, i dalje nositi tu čast i naslov, ali samo izvanjski, jer iznutra, iz sebe sama nije više – prema tom gledanju – autentičan u bogoslužnoj upotrebi. Nalik je muzejskom eksponatu.

Ta linija šire koncepcije 'liturgijskog jezika', nikad kroz srednji vijek premoćna ali također nikad ni skršena, trajat će u našim stranama stoljećima tako da će Šimun Kožičić, kao njezin baštinik i dosljedan čuvar, svoje glavno i sadržajem po izbor liturgijsko djelo nasloviti jednostavno: *Misal hrvacki*, a ne »Misal rimski« ili nekako slično, premda će i on u opisu naslova kazati da je to misal *po rimski običaji i čin*¹⁷. Već u toj činjenici imamo određeni argumenat u prilog tvrdnji da Kožičićeva zamisao liturgijskog jezika stoji na crti ćirilometodske dinamične vizije¹⁸.

2. Okviri jezičnih zahvata

Da je tomu tako, pokazuje opseg i obrazloženje njegovih zahvata u predani jezični repertorij. Dok su raniji prepisivači i izdavači – uzeti općenito – vjerno prenosili

¹⁷ Naziv 'misal hrvacki' dolazi već u *Misalu po zakonъ rimskoga dvora* što ga je 1528. u Mlecima tiskao konventualac Pavao Modrušanin: usp. J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Zagreb 1948, 49. Svijest da je liturgijski jezik kojim se služe, ne staroslavenski (slovinski) nego upravo *hrvatъski* > *hrvacъski* > *hrvacki*, potvrđena je duljim predanjem. Ono što se u *Žitijima Konstantinovu i Metodijevu zove slovѣnъskъ* u zreloj hrvatskoglagoljskoj eri često se naziva *hrvatski*: tako npr. po *Ljetopisu popa Dukljanina* već Metodije *istumači iz grčkoga knjigu hrvatsku* (izd. V. Mošin, Zagreb 1950, 49); po *Brvijalu popa Mavra* (iz 1460) *Ćiril priloži bô se žitiemъ i veroju k' v'semъ svetimъ otcemъ: i vse knigi hrvat'ske tmač'se* (usp. Slovo 15-16, 137); o tome J. Tandarić, *Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša*, Osmi međunarodni slavistički kongres, Zagreb-Ljubljana. Prilozi, Zagreb 1978, 124; pozivajući se na Pija II. (Enea Silvio Piccolomini, *Historia bohemica seu de Bohemorum origine ac gestis*: cf. Opera omnia, Basel 1551), Kožičić u *Knjižicama odъ žitiâ rimskihъ arhierѣovъ i cesarovъ* bilježi ovo: *Kuril ... da Muravlanom krstienskêe svetbi i mnogi ini hrvatski narodi obrnu na krstienskiju veru. Pravetъ da pom(o)li se tagda Kurilъ rimskomu arhierēju, proseći da bi veršiti mogalъ hrvackimъ ezikomъ misu i inie božanstvénie čini ljudemъ togoe ezika, eže krstilъ biše... dopušćeno bisî Kurilu eže prošâše* (f. 19v: izd. Tutschke 88). U zapisnicima stranih vizitatora kasnije se liturgijske knjige glagoljaša obično navode pridjevom *illyricus*: usp. Vj. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb 1960, 21-24; međutim senjsko-modruški biskup P. Mariani za pastirskog pohoda Bakru (1653) na upit *Quot sunt missalia, breviaria, ritualia, antiphonalia?* dobiva odgovor: *Est unum missale croaticum novum, breviaria et missalia vetera sunt plura ex bergamina... nec est latinum missale*: cf. B. V. Barčić, *Historia d'alcune antiche memorie di Buccari* (1740), čuvana u Arhivu JAZU u Zagrebu, *Sign.* VIII 242, 618.

¹⁸ Očividno je da je svoju liturgijsku praksu Kožičić dovodio u vezu s ćirilometodskom: usp. citat iz *Knjižica odъ žitiâ* (f. 19v) u bilj. 17.

primljenu staroslavensku maticu, unoseći u nju inovacije manjeg entiteta, dotle je Kožičić smatrao svojom (biskupskom?) dužnošću da u nju zahvaća sustavno, ex professo, popravljajući je, to jest dokidajući što je smatrao preživjelim a uvodeći novine koje su mu se činile neophodnima za vjernost istini; evo, kako izlaže svoj postupak suvremeniku i prijatelju Tomi Nigru, biskupu trogirskom:

*Diviti se ote mnozi, častni arhierêju, da samъ dobrovolno podlegabъ bri-me sie i hotejućb, êkože govorit se, vložilъ da samъ ruku va oganъ, eže estъ: da napravlamъ knige priête juže odъ mnozihb vekъ; i ufaju da se ote vanъ vrići priêtaê zdavna i prêstarivša, a moê da primut se i čtala se budutъ.*¹⁹

Bio je, dakle, svjestan da tura ruku u oganj kad se laća posla popravljanja knjiga odavna prihvaćenih, ali se unatoč tomu nada da ne radi zaludu, da će kler odbaciti zastarjelo (*prêstarivša*) a njegovo da će primiti i čitati. Da se to odnosi i na *Misal hrvacki* (što ga bijaše doradio upravo nekoliko dana ranije: navedeni predgovor biskupu Nigru pisan je 4. svibnja a *Misal* je dovršen 28. travnja iste 1531), kao što se logično mora odnositi i na *Knjižice krsta* (koji je dotisnut 2. svibnja!) i na *Oficii rimski*, jer sve to zajedno ulazi u jedinstven redakcijski program — biva jasno ako se uvaži što izrijekom ističe u naslovu:

MISAL HRUACKI

*po rimski običaji i činъ: sa vsimi êže v diêčkihъ misalehb sutъ: v nem že neičtena mêsta popravlena
sutъ: mnoga ošce znova stlmačena i pridana sutъ: êkože vojbъ kažetъ: iže ē na konce misala: na božъfu hvalu i hrvackago ezika prosvećenie.*²⁰

¹⁹ *Knjižice odъ žitiê rimskihъ arhieréovъ i cesarovъ*, Predgovor, f. 2r.

²⁰ Slično i naslov Oficija rimskoga: OFICII RIMSKI / *Oficii blaženie devi marie / kužanъ i popravljen častnimъ / o(t)cemъ g(ospod)inomъ Šimunomъ bisku/pomъ modruškimъ s mnogimi / eže pridana sutъ / kako se v sledećemъ / vofi kažetъ*: usp. A. Nazor, n. dj. (bilj. 14). U spomenutom Predgovoru naslovljenom Tomi Nigru otvoreno kaže da mu se *podobno estъ vidilo da knjižice sie štampamo, v kih se udržiti na kratci žitie vsihb rimskihъ arhieréovъ i cesarovъ*, pošto je svršio već »*misale i inie nike knjižice*« (f. 2v: izd. Tutschke 40); među te 'knjižice' bez sumnje valja ubrojiti *Knjižice krsta* (upravo dovršene), ali i *Oficii rimski* i, po svoj prilici, *Psaltir* — ako je istina, što se predmnijeva, da je to otisnuo kao prvo izdanje svoje tiskare: usp. A. Nazor, *Kožičićev bukvar*, Slovo 14, 1964, 121–128.

Iz tog prikaza, za naše razmatranje, proizlazi troje:

1. da Kožičić prenosi u hrvatski misal sav sadržaj *Rimskog misala* na latinskom jeziku (*sa vsimi êže v diêčkih misaleh sutb*): knjiga je, prema tome, u liturgijsko-katoličkom pogledu cjelovita;

2. da su mnoga – doslovce, nebrojena (*neičtena*) – mjesta u tradicionalnom misalu *popravljena*;

3. da su mnogi dijelovi prevedeni nanovo i dodani knjizi, kako pokazuje sadržaj (*voŷb*, tj. index: *mnoga ošče znova stlmačena i pridana sutb: êkože voŷb kažetb*).

Tri su, dakle, razine njegove redakcije:

a) preuzimanje iz glagoljaške predane matice, koja odgovara latinsko-rimskoj (ovdje se dira otvoreno pitanje predloška kojim se u radu služio);

b) ispravljanje, dotjerivanje ili jednostavno prilagođavanje teksta suvremenim jezičnim potrebama, kako ih je on osjećao;

c) prevođenje *ex novo* i unošenje tih novina u raniji sustav misala.

U svemu tome, osim načelom 'slave Božje', rukovodi se i rodoljubnom težnjom da svom jeziku (i narodu) dá valjan doprinos; veli da je radio *na hrvackago ezika prosvećenie*, što podvlači kako su konkretni trenutak i potrebe hrvatske stvarni iziskivali jače zahtjeve, da bi knjiga što bolje odgovarala osnovnoj namjeni, duhovnoj i prosvjetnoj²¹

3. Analiza

Ogled Kožičićevih inovacija možemo opet podijeliti u tri skupine: prijenos predanog repertorija, prilagodbe i nedostaci.

a) Prijenos predaje

Osnovni sloj Kožičićevih izdanja predstavlja tradirano staroslavensko nasljeđe ili svakako već ustaljeni starohrvatski fundus. Ima elementa u njegovim djelima gdje se bjelodano odaje najstariji prijevod *Biblije* sačinjen prema Sedamdesetorici (Sep-

²¹ Ponešto idealno zamišljajući svoj rad, gajio je nadu da će i *starij redovnici, poznavše istinoe ovo napravlenie, otvrgše lažnae, okročiti istinae*, dakle i starije glagoljaško svećenstvo, po prirodi konzervativnije, kad upozna pouzdanost posla odvrići će što je lažno i krivo, a prigrliti (*okročiti*) 'istinito'; pogotovo pak mladi, oni će *odъ prvago abie početka začresti čaše svetih knjig odъ čistih istočnikovъ*. Za ideal čistih i kvalitetnih priručnih knjiga mnogo je žrtvovao i uložio, osvjedočen da je to i pravo: *êkože pravo est: nevrëenimi slovesi i istinuju hvaluju moliti se... Bogu vsemogućemu (Knjižice odъ žitié f. 2r-v. izd. Tutschke 39-40)*. Dobrih namjera nije manjkalo, ali su nedostajali drugi konkretni uvjeti.

tuaginta). Na primjer: u Psalmu 18 (19), 15: *i budut v blagovolenie (Of rim. f. 15 r-v)* odgovara grčkom po LXX: *καὶ ἔσονται εἰς εὐδοκίαν*, a ne latinskom po Vulgati: *et erunt ut complaceant*.

Slično redak iz *Veličit* (Lk 1,48) nadolazi u prvotnoj verziji naslonjenoj na grčki: *έκο prizri na smerenie rabine svoe: se bo otsele blažet me vsi rodi (Of rim f. 69r)*, što je prema izvorniku: *ὅτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ· ἰδοὺ γὰρ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσίν με πᾶσαι αἱ γενεαί*; u *Psaltiru* međutim nalazimo isti redak prerađen, očito ovisno o latinskom prijevodu: *se bo otsele b (la)ženu rekut me vsi rodi*, prema: *ecce enim ex hoc beatam me dicent omnes generationes* (usp. *Psaltir f. 5 v-6 r*).

Takvih zahvata prilagodavanja predanog teksta prema latinskoj formi ima mnogo. Ilustrativan je primjer, recimo, dorada Nicejsko-carigradskog simbola. Dok je stariji glagoljaški prijevod imao *imže vsa biše*, prema grčkom: *δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο*, u Kožičića se mijenja prema latinskom: *per quem omnia facta sunt*, u: *imže vsa stvorena sutb (K. krsta f. 8r)*.²² Istog su tipa retušii u prijevodu Ivanova proslova (Iv 1,1-14), gdje naši stariji spomenici čuvaju varijante prema grčkom, recimo u Iv 1,3: *Vsa tēm biše i bez nego ničesože bist eže bist*;²³ što prireči: *πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲν ὃ γέγονεν*; a Kožičić mijenja: *Vsa tem stvorena sut i bez nego ničesože nest stvoreno eže stvoreno bisi*, prema latinskom: *Omnia per ipsum facta sunt et sine ipso factum est nihil quod factum est* (*Misal f. 9 cd; K. krsta f. 7v*). I niže u Iv 1,14 glasovita rečenica: *Et verbum caro factum est ...* bit će u odstupu prema ranijoj predaji: *I slovo pltb stvorena bisi* (*Misal f. 9d; K. krsta f. 7v*) umjesto: *I slovo plbt bist ...*, što odgovara grčkom: *καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο*.

Primjeri bi se, na volju, mogli redati dalje.

²² Tako i *Of rim f. 49v; Prvotisak* (1483) donosi verziju: *imže vsa biši*, dok njegov pret-hodnik, *Misal kneza Novaka* ima: *imže vsa biše* a Hrvojev prema latinskom: *kimž vsa stvorena sutb*: usp. *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Pretisak, Zagreb 1971, 405a (f. c 3a); *Missale Her-voiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*. Transcriptio et commentarium, Zagreb-Ljubljana-Graz, 1973, 480. – Kako vidimo, odstupanja prema latinskom starija su od Kožičića: to name-će da se riješi problem njegovih predložaka, a s druge strane da se istraži tradicija prijevoda Ni-cejsko-apostolskog simbola, koji je morao nastati u ćirilometodsko doba zajedno s osnovnim liturgijskim prijevodima.

²³ Usp. J. Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar* (= Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja, knj. 484, odeljenje jezika i književnosti, knj. 24), Beograd 1975, 175. Ovdje se Kožičić izdvaja sam – koliko je moguće vidjeti prema izdanim spomenicima: usp. *Misale Prvotisak* (izd. 15a, slijedi *M. Novakov*) i *Hrvojev* (izd. 19-20), s varijantama *Novakova* i *Ročkoga*.

b) *Prilagodbe*

Druga skupina zanimljivih mjesta jesu ona gdje se redaktor odlučio da stariju (odumrlu) jezičnu formu nadomjesti suvremenijom, dotično morfološki ili sintaktički vjemijom.

Primjer je, recimo, poznata dočetna formula euholoških tekstova latinske Crkve: *Per Dominum nostrum Iesum Christum ... qui vivit et regnat...*, koja je u starijim spomenicima glasila: *ize živetъ i c(ês)ar(ъ)stvuety ...* (*Misal III. 4*, f. 167d), dok u Kožičića obično glasi: *ize živetъ i kraljuetъ*, iako će u *Očenašu* tema *regnum* (*βασιλεία*) ostati: *pridi cesarstvo ...* (usp. *Psaltir f. 2r*).

Ovamo ide čitav niz manjih i krupnijih zahvata. Navedimo nekoliko primjera iz misnog kanona (*Činъ misi – Canon missae*), koji je uživao golem respekt u toku čitava Srednjeg vijeka.

Već prva rečenica, koja u latinskom konstantno zvuči: *Te igitur, clementissime pater, supplices rogamus ac petimus ...*, a u najstarijem sačuvanom misalu (*III. 4*)²⁴ i dalje, više-manje u svima – svakako u tiskanima – glasi: *Tebe ubo, m(ilo)stivi o(t)če, (priležno) molim' i prosim'*. (f. 166a), u *Misalu hrvackom* postaje: *Tebê zato, premilostivi otče, ... molimo i prosimo ...* (f. 101a). Veznik *ubo* doživljavao se zastarjelo (*prêstarivše*) pa je zamijenjen suvremenijim *zato*; superlativ *clementissime*, ranije preveden pozitivom *milostivi*, predmetkom *pre-* želi nijansu originala prereći adekvatnije.

Slična zamjena veznika *igitur/ubo* zbiva se malo niže u molitvi: *Hanc igitur oblationem servitutis nostrae ...* Stariji su donosili dosljedno: *Se ubo prinošenje službi naše ...* (f. 166b), a naš veli suvremenije i opet u skladu s početnim stavkom: *Sie zato prinošenje rabotaniê n(a)š(e)go ...* (f. 101b). Stariji su još i niže umetali *ubo*, ovaj put za *quoque*: *Nam že ubo grêšnikom ...* (f. 167b); Kožičić dotjeruje: *Намъ ошче grêšnikomъ ...* (f. 102a). Izraz *toto orbe terrarum* bilo je *vseju vselenuju (zemalъ)* (f. 166a) a u Kožičićevu *Misalu* bit će doslovnije: *po vsem okruglu zemalъ* (f. 101a).

Ta tendencija približavanja latinskom tekstu nosi, očito, niz prednosti, ali ne uvijek. Negdje je stari prijevod krio bolje stilsko rješenje, bliže duhu vlastitog jezika. Tako na primjer, za euhološki početak formule: *Supplices te rogamus ...* stajalo je: *Priležno te molimъ* (f. 167a) a postaje: *Priležni te molimo ...* (f. 102a). Doslovnije – da li i skladnije? Slično izričaj: *qui nos praecesserunt ...* bilo je u starijih: *ize sut' prêd' nami šli ...* (f. 167b), a biva: *ize predašli sutъ nasъ ...* (f.

²⁴ Obradio ga je J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*. S bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala (= Djela JAZU, knj. 38), Zagreb 1948, 56-171; misni kanon transkribiran je stupac po stupac na str. 106-117. U narednim izvodima citirat ću originalnu folijaciju ovog i Kožičićeva misala.

102a). U ovu shemu retuša ide i sintagma: *locum refrigerii, lucis et pacis ut indulgeas...*, što je glasilo: *město hladno, svjetlo i mirno da dasi...* (f. 167b), dok Kožičić opet doslovnije: *město hlad a, sveta i mira da podasi...* (f. 102a). Jedno i drugo pre-riče zadanu misao, ali čija je stilska nijansa bolja?

Ovdje možemo spomenuti i trend da se istočno-grčka varijanta biblijskih naziva: *Vitleom, Ravvi, Avel, Avraam, Varnava...* često prilagođuju latinskom obliku: *Betleem, Rabbi, Abel, Abraam, B(a)rnama* i tako dalje.

c) *Nedostaci*

Ima mjesta, napokon, gdje se redaktoru uvukoše i očite greške. Po srijedi su izostavci, kao na primjer: *vota sua aeterno Deo vivo et vero*; za što su stariji imali cjelovito: *obeti svoje věčnomu b(o)gu živomu i istin'nomu* (f. 166b), dok se u našega prvi pridjev gubi: *obeti svoje Bogu živomu i istinomu* (f. 101b).

Negdje se izrazi ne ponavljaju dosljedno. U poznatoj perikopi o mudracima s istoka, ova imenica (istok: *oriens / ἀνατολή*) nailazi triput drugačija: *ot stoka pridoše* (Mt 2,1), *na vstoce* (2,2) i *viděli běhu na istoce* (2,9), dok stariji imaju svaki put jednako: *vstokъ*, naravno u pripadnom padežu²⁵.

Među krupne previde *Misala hrvackoga* valja, međutim, ubrojiti neobičnu verziju riječi ustanove euharistije. Nad čašom s vinom predložak je kazivao: *Hic est enim calix sanguinis mei novi et aeterni testamenti ...*

Ill. 4: Se bo est' čaša krvi moee novago i věčnago zavěta ...

Pt 1483: Se bo est(b) čaša kr(b)vi moee novago i věčnago zavěta ...

Mh 1531: Siě bo est čaša krvi moee novago i starago zaveta ...

Po svoj prilici, Kožičić nije radio u naklonim uvjetima, niti se mogao, kao biskup, oteti mnoštvu problema koji su ga salijetali; možda je nekad bio već premoren. Ovu ozbiljnu omašku moguće je protumačiti tako da ga je naprosto zaveo uhođani kalk: novi i stari zavet ... U času normalne koncentracije to mu se ne bi potkralo.

Potanja analiza iznijela bi, nema sumnje, još mnogo takvih a valjda i niz drugih elemenata. No, i ovoliko je dosta da steknemo dojam u kojem su pravcu išle Kožičićeve jezične inovacije. Načelno su sve težile da liturgijski jezik posuvremene, dotično isprave. I u tom je temeljna vrijednost njegova rada. Drugo je pitanje koliko je u cjelini uspio. Neki su naši jezikoslovci izrekli o njegovu jeziku svoje rezerve i kritike: I.

²⁵ Usp. J. Vrana, *n. dj.* (bilj. 22), 92. Inače u *Knjižicama odъ žitiě rimskihъ arhieroevъ i cesaroevъ* redovito nailazi *istokъ*: *klanajut se nemu mudri... ihže zvezda... odъ strani istoka pri-vela biše vъ erusolim* (f. 3v; izd. Tutschke 43; usp. još ff. 35v, 36v; tu dolazi i pridjev *istočni*).

Berčić, I. Broz, V. Jagić, Vj. Štefanić i drugi²⁶. Za uravnotežen sud bi trebalo prethodno sav njegov opus ispitati i onda, dokumentirano i pravedno, reći što spada. A dok to netko pozvaniji ne učini, možemo se prikloniti humanom sudu Berčićevu: unatoč granicama i slabostima, ne treba Kožičića (i druge koji su što takva poduzeli) ni kuditi ni napadati, nego »taman braniti i pohvalit njihove dobre namjere i velike kadgod trude te im uspomenu blagoslivljat«²⁷

Zaključak

Bez obzira na detalje i zadnje crte konačnog suda, čini mi se da već sada smijemo zaključiti ovo:

1. Za Šimuna Kožičića Benju 'liturgijski jezik', pa ni onaj najsakrosanktniji i najneprikosnoveniji – kakav je, recimo, u misnom kanonu (velika euharistijska molitva) – nije statična, ustavljena, jednom zauvijek doradena veličina, već nešto dinamično što, razvijajući se, prati prirodan tijek narodnog govora.

2. Kožičiću je stalo da ono što iz bogoslužne knjige progovara bude izrečeno *nevréenimi slovesi i istinoju hvalu*, a ne lažno, nakazno ili zastarjelo: što je nekoć bilo ili moglo biti pravo, može lako s vremenom izdati cilj. Stoga je neophodno da se izraz dotjeruje. Ako to nisu učinili pozvaniji i sposobniji, pokušat će on.

3. Jezik kojim se bavi u njegovoj je svijesti, gledan i u svetoj bogoslužnoj namjeni, naprosto jezik 'hrvacki', kao što je na drugoj strani to jezik 'diččki' (latinski), s tom razlikom što je latinština u crkvi odavno jezik mrtav a njegov se *hrvacki* kao živo biće stalno razvija. (Zanimljivo je pitanje: koji su ga krugovi naučili glagoljici i gdje je usisao toliku ljubav prema svom 'eziku'?)

4. Što je na delikatnom području 'liturgijskog jezika' poduzimao, zacijelo nije činio kao privatna osoba a još manje na laku ruku, već promišljeno i odlučno, jer je bio biskup i kao takav odgovoran Crkvi i javnosti. U djelo je stoga založio ne samo krupna novčana sredstva nego svoj ugled i ime.

5. U primjeni načela nije Kožičić bio uvijek najsretnije ruke: što zbog brzine i napetosti kojom je radio (u nešto više od 6 mjeseci – 6 knjiga!), što zbog kompro-

²⁶ F. Rački, *n. dj.* (bilj. 5), 41; I. Berčić, *n. dj.*, 171–178; I. Broz, *Crtime iz hrvatske književnosti*, II. Prvo doba: crkvena književnost, Zagreb 1888, 114–119; V. Jagić, *Hrvatska glagoljska književnost*, u: B. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. I, Zagreb 1913, 41: »Ja sam nekoć (!) u mladim godinama imao priliku isporučivati ovo izdanje (tj. Kožičićev *Misal*, primj. AB) s prvim od g. 1483... te sam opazio, da je jezik riječkog misala mnogo pohrvaćen... po njegovu (Kožičićevu) mišljenju imao bi jezik biti crkveni slovenski u hrvatskom ruhu, ali to nije bila sistematski provedena crkvena slovenština hrvatskog stila, već neka smjesa jednoga i drugoga«; Vj. Štefanić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka* (= Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1), Zora-Matica hrvatska, Zagreb 1969, odsjek o Š. Kožičiću, 89.

²⁷ I. Berčić, *n. dj.* (bilj. 5), 177–178.

misa kojem je morao višeput pribjeći, što i zbog ograničenih mogućnosti iz kojih je krenuo. Nedostajala mu je genijalna moć sinteze jednoga Konstantina-Ćirila ili inovacijska sposobnost izraza suvremenika Martina Luthera. Iako je u povijesti ostao pionir iza koga se nisu upustili mnogi, značajan je po tome što se nije mirio s postojećim, uvijek istim, nego je kao potok žive vode utirao put naprijed.

Sažetak

Šimun Kožičić Benja (oko 1460-1536), Zadranin i biskup modruški ili krbavski (od 1509. do smrti), istaknuta je ličnost hrvatskog javnog života i kulture početkom XVI stoljeća, zaslužan što je Rijeka dobila glagoljsku tiskaru, koja je u manje od godinu dana (jesen 1530. do kraja svibnja 1531) objelodanila šest knjiga (1. *Oficij rimski* – 2. *Misal hrvacki* – 3. *Knjižice krsta* – 4. *Knjižice ođb žitiē rimskih arhierēov̄ i cesarov̄* – 5. *Knjižice ođb bitiē redovničkoga* – 6. *Psaltir*), Budući da izdavački program sustavno zadire u zadani tekst, 'popravljajući' ga, nastaje pitanje: kojom se zamisli 'liturgijskog jezika' Kožičić rukovodio?

Utvrdivši raznoliko značenje tog pojma kroz povijest, dozvavši u svijest dramsku napetost oko bogoslužnog jezika u djelu Konstantina-Ćirila i Metodija kao i reperkusije toga na glagoljaški fenomen u Hrvata (od X stoljeća dalje), analiza Kožičićeva pristupa utvrđuje da je po njemu 'liturgijski jezik' živa, dinamična, razvijajuća se veličina: što dakle zastari pa više nije razumljivo, treba ukloniti i nadomjestiti boljim; liturgijski jezik, po Š. Kožičiću, nije neki jezik mrtvi već naprosto jezik suvremeni i uporabni. Time je on na crti izvorne ćirilometodske vizije. I, dosljedno, glavnu knjigu ne samo svoje produkcije nego i Katoličke liturgije uopće on naslovljuje *Misal hrvacki*. Kožičićevi su pogledi bili ispravni, ciljevi i namjena visoki, a rezultati? Zacijelo ne toliko. Neki su naši jezikoslovci (I. Berčić, I. Broz, V. Jagić, Vj. Štefanić i drugi) izrekli o njegovu djelu svoje rezerve i kritike. Budući da mu rad još nije izučen kako treba, konačan i uravnotežen sud o tom odvažnom i osjetljivom pothvatu bit će moguć pošto se svestrano istraži njegovo književno djelo.

Iako je u povijesti ostao pionir iza kojeg se nisu pokrenuli mnogi, značajan je po tome što se nije mirio s postojećim, nego je instinktivno tragao za uvijek boljim, ulazući u to sredstva, svoj ugled i ime. Preteča je današnjeg poimanja 'liturgijskog jezika' i krupnih reformi na svjetskom planu.

S u m m a r y

ŠIMUN KOŽIČIĆ'S CONCEPTION OF THE LITURGIC LANGUAGE

Šimun Kožičić Benja (around 1460-1536) from Zadar, bishop of Modruš or Krbava (from 1509 till his death) was a prominent figure in the public and cultural life of Croatia at the beginning of the sixteenth century. By his merit a glagolitic printing-office was set up in Rijeka, where, in less than a year, six books have been printed (autumn 1530 till the end of May 1531: 1. *Oficij rimski* – 2. *Misal hrvacki* – 3. *Knjižice krsta* – 4. *Knjižice ođb žitiē rimskihъ arhierēovъ i cesarovъ* – 5. *Knjižice ođb bitie redovničkoga* – 6. *Psaltir*). As the publishing program systematically made changes in the given text »correcting« it, the following question arises: What was Kožičić's conception of the »liturgic language«?

Having confirmed the different meanings of that concept throughout history and remembering the dramatic tension concerning the language of service in the work of Konstantine-Cyrille and Methodius as well as the repercussions of such views on the Glagolitic phenomenon in Croatia (from the tenth century on), the analysis of Kožičić's approach shows that he considered the »liturgic language« to be live, dynamic and developing. He thought that what was no longer in use and unintelligible had to be abandoned and replaced by better. Š. Kožičić reasoned that the liturgic language should not be a dead language, but the modern language of everyday usage. These ideas are in accordance with the original Cyrillo-Methodian vision. Following these ideas he named the most important book of his production and the most important book of the Catholic liturgy in general *Missal hrvacki (Croatian Missal)*. Kožičić's ideas were correct and his aims and intentions were high, but his results were not quite so high. Some of our linguists (I. Berčić, I. Broz, V. Jagić, Vj. Štefanić and others) have criticized his work, but his work has not yet been completely and thoroughly studied and a final opinion about his courageous and delicate mission will be possible only after a complete research of his work.

Although he remained a pioneer who did not have many followers he is an important historic figure because he did not accept the existing state of art and he instinctively craved for the better, investing in his endeavours his means, his name and his respect. He was a predecessor of the modern conception of »liturgic language« and he foreshadowed important reforms on an international scale.

Riassunto

IL CONCETTO DI LINGUA LITURGICA IN SIMONE KOŽIČIĆ

Simone Kožičić Begna (nato a Zara verso il 1460 e morto ivi nel 1536), vescovo di Modrusa (Modruš, a partire dal 1509 sino alla morte), è un personaggio di rilievo nella cultura nazionale croata all'inizio del Cinquecento. Valendosi di caratteri glagoliti, egli inaugurò a Fiume l'attività tipografica e nell'arco di meno di un anno (precisamente dall'autunno 1530 alla fine di Maggio 1531) diede alla luce ben sei pubblicazioni. Si tratta di opere prevalentemente liturgiche o ecclesiastiche (1. *Oficii rimski* – ossia manuale eucologico contenente l'Officium parvum BMV, l'Officium defunctorum con un'aggiunta di varie preci, opera dunque del tipo di *Liber horarum*; 2. *Misal hrvacki* – Messale croato con testi integrali destinato all'uso liturgico nelle chiese del paese; 3. *Knjižice krsta* – compendio rituale per sacerdoti; 4. *Knjižice ođb žitiē rimskih arhierēovb i cesarovb* – Sunto di vita dei SS. Pontefici e imperatori romani; 5. *Knjižice ođb bitiē redovničkoga* – Libro manuale sullo stato ecclesiastico; 6. *Psaltir* – libricino elementare per ammaestramento, analogo ai 'Patemoster' o 'Salteri' contemporanei).

Il presente articolo indaga sul concetto della 'lingua liturgica' da cui muoveva S. Kožičić nel redigere i summenzionati suoi libri. Premesso che codesta nozione non sempre durante la storia mantenne il medesimo significato e funzione; rievocate le vicende, a volte drammatiche, che proprio la questione della 'lingua' liturgica destò nella vita e nella missione dei Fratelli Ss. Constantino-Cirillo e Metodio presso le popolazioni slave; rifacendoci ai risvolti più recenti che questo problema subì nei lavori e nelle decisioni del Concilio vaticano II (1962-1965), si precisa come il vescovo S. Kožičić nel preparare per la stampa e poi pubblicare i testi liturgici più importanti (riguardanti cioè l'eucarestia e i sacramenti) applicò un concetto di lingua sacra dinamico. Si tratta di un'entità in evoluzione continua che deve procedere di pari passo con la lingua del popolo. E di conseguenza la lingua liturgica che egli adottava nei nuovi libri non era uno slavo arcaico (paleoslavo), ma semplicemente il 'croato' (*ezikb hrvacki* – lingua croata), per cui la sua pubblicazione principale reca sul frontespizio il titolo emblematico di *Misal hrvacki (Messale croato)*, benché quanto al contenuto sia identico al Messale '*po rimski obiçai i ÷inb*' (secundum romanam consuetudinem et ordinem). Nei particolari però, quando cioè mette in pratica i principi che si era proposti nella riforma, il Kožičić non sempre riesce a indovinare le soluzioni concrete più adeguate. Gli mancavano delle condizioni elementari per portare a termine un'impresa sì ampia ed esigente. Basti ricordare che i lavori di stampa ebbero luogo non nel territorio della sua diocesi, ma a Fiume, sua dimora temporanea e di necessità, dove si era ritirato a causa delle incursioni dei Turchi che in quegli anni erano all'ordine del giorno.

L'opera letteraria del Kožičić non è stata sinora oggetto di uno studio complessivo, per cui si è difficilmente in grado di profferire giudizi definitivi al riguardo. Dal punto di vista testuale, i suoi interventi redazionali vanno valutati da un duplice punto di vista: quello della trasmissione del retaggio liturgico cirillometodiano, in quanto presente in Croazia a partire dal sec. X, e quello dell'adattamento o dell'aggiornamento dell'idioma sacro nei confronti della lingua nazionale e letteraria dell'epoca. Degli esperti in materia (I. Berčić, I. Broz, V. Jagić, Vj. Štefanić e altri) espressero sull'operato redazionale del Kožičić alcune critiche e riserve che sembrano fondate.

Ciò nonostante, Simone Kožičić Begna svolse un'attività da pioniere che ancor oggi desta ammirazione e simpatia, onde poter esser ritenuto precursore delle riforme conciliari in campo linguistico-liturgico.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. travnja 1984.

Autor: Anton Benvin

Teološki fakultet, Rijeka